

УДК 340:316.752

О. Л. Макаренко

ЦІННІСТЬ ПРАВА ДЛЯ РОЗБУДОВИ ВІДКРИТОГО ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Нині в Україні відбувається процес розбудови демократичної, соціальної, правової держави та відкритого громадянського суспільства [1, 1]. Ці процеси супроводжуються підвищенням ролі та значення права для українського народу, який все більше прагне повною мірою реалізувати власні права і свободи, що передбачені Конституцією та іншими законами України. Так, наші громадяни протягом останніх років беруть активну участь в політичному житті країни, чим суттєво допомагають іншим учасникам політичного життя конструктивно вести політичну дискусію в межах правового поля. При цьому громадянська активність, що накопичується державно-правовими інститутами і яка реалізується через них, у своїй більшості і за формами, і за способами, і за цілями, не завжди сприяє реформуванню суспільства в напрямку його відкритості. Тому важливо встановити ту роль права, яку воно має відігравати в складних процесах розбудови, утвердження та перманентного підтримання *відкритості громадянського суспільства*. Тож, ця проблема є актуальною для дослідження.

На сьогодні правові проблеми громадянського відкритого суспільства досить широко висвітлені в чималій кількості робіт як *вітчизняних* (В. Бабкін, А. Заєць, М. Козюбра, Ю. Оборотов, М. Орзіх, Л. Петрова, П. Рабінович, С. Тимченко, М. Цвік, Ф. Шульженко та ін.), так *зарубіжних* (С. Алексєєв, К. Джарві, Ф. Ейдлін, Д. Керімов, М. Марченко, В. Нерсесянц, М. Ноттурно, В. Садовський, Дж. Сарторі, Дж. Сорос, Ф. Хайек, О. Хеффе, Л. Фуллер та ін.) вчених. Водночас окремі загальнотеоретичні питання, суттєві для розвитку вчення про *відкрите суспільство*, зокрема про роль права в розбудові останнього, й досі лишаються маловивченими і тому потребують подальшого дослідження.

Об'єктом дослідження є цінність права для розбудови відкритого громадянського суспільства. Предметом статті є право як засіб підтримання відкритості громадянського суспільства.

Метою статті є вивчення цінності права для розбудови відкритого суспільства. Завданнями автора статті є: здійснення концептуального аналізу права як соціальної цінності; встановлення ролі та значення права для розбудови відкритого суспільства.

Методи дослідження: соціально-юридичний, системно-логічний, діалектичний, концептуалізації та інші.

К. Поппер відзначив, що право призначене для підтримання єдності та встановленого порядку в державі [2, 163]. Правопорядок, у свою чергу, є передумовою для вільного розвитку відкритого суспільства. Доля останнього залежить від динамічних здібностей індивідів, тобто від їх здатності розвивати суспільство. Люди не повинні звинувачувати когось чи щось у своїх негараздах, на-

впаки, вони мають шукати причини існуючих проблем у собі. Це має спонукаати їх до активної діяльності з пошуку оптимальних рішень та їх втілення в життя за допомогою права [3, 171].

З іншого боку, відкрите суспільства є умовою розвитку особистості. В цьому суспільстві людина з її правами і свободами є найвищою цінністю. Її розвиток не підпорядкований завчасно встановленій меті, а є відкритим для формування нею цілей. З цього приводу вона змушена брати участь у діалозі з іншими членами суспільства. В результаті демократичного обговорення проблеми громадяни приймають рішення, якому надають правової форми, для чого вони використовують створені та пристосовані для цієї мети державно-правові інститути. Фактично відкрите суспільство виникає лише в умовах демократії, де вихідною цінністю є гарантовані політичні права громадян. При цьому свобода людини набуває статусу домінуючої цінності відкритого суспільства, її межі визначаються в законі. Відповідно тоталітарна держава зі своєю правовою системою, що має декларативний характер і не забезпечує особі суверенітет, суперечить природі відкритого суспільства. Останнє набуває рис відкритості лише в умовах розвиненої демократії та за умови утвердження принципу верховенства права.

У той же час, проводячи аналогію з розвитком ідеї суверенітету держави, який зазнає все більших обмежень, можна передбачити, що суверенітет особистості все більшою мірою буде обмежуватись з урахуванням активної взаємодії з іншими особами, а також більшою толерантністю до інших осіб [4, 52].

Тож, за допомогою правових засобів держава має створити надійну систему гарантій прав і свобод людини. При цьому, на думку К. Поппера, закон стає менш вразливим до порушень, якщо гіпотеза і диспозиція правової норми забезпечуються санкцією [2, 277–278].

Далі, К. Поппер відзначив, що право у відкритому суспільстві являє собою справедливість [2, 125]. Право приймається тою мірою, якою воно забезпечує справедливість. Справедливість же воно забезпечує настільки, наскільки йому відкрита істина, наскільки воно пізнаване. Кінцевою метою правового пізнання є забезпечення умов для максимальної творчої самореалізації людини, реалізації її життєвих потреб [5, 13]. Принцип справедливості реалізується завдяки високому рівню правосвідомості у членів відкритого суспільства, одним зі шляхів досягнення якого мислитель вважає освіту та виховання (в т. ч. правового виховання) індивідів [6, 224–226]. Визначаючи юридичні права і обов'язки особи, відбувається формування системи суспільних вимог щодо поведінки громадян. У ролі правової форми справедливості виступає режим законності, який існує завдяки дотриманню, виконанню та правомірному застосуванню правових приписів.

Проблема справедливості, як відомо, є вічною філософсько-правовою проблемою [5, 11], яка надзвичайно гостро проявляє себе в умовах формування основ відкритого громадянського суспільства в часи складних перетворень транзитивного (перехідного) суспільства, в т. ч. українського [7, 11]. Справедливість як ідея передбачає надання кожному того, на що він заслуговує, тобто фактично

дотримання прав і свобод останнього. На утвердження справедливості у відкритому суспільстві спрямовані інші соціально-правові явища (верховенство права, соціальна політика держави тощо). Так, К. Поппер відзначив, що держава в своїй діяльності має дотримуватися прав і свобод людини; допомагати громадянам в реалізації їхніх можливостей; ефективно перешкоджати порушенням прав особи та зневажливому ставленню до них. В ім'я справедливості державна влада не повинна допускати реалізації прав одними особами за рахунок інших. При цьому нині держави у своїх взаємовідносинах з іншими суб'єктами міжнародного права діють всупереч описаному положенню, тобто прагнуть збагатитись за рахунок експлуатації народів інших країн [8, 39].

Процеси побудови відкритого суспільства в пострадянських країнах, які нині переживають перехідний, транзитивний період, характеризуються нестабільністю. Активне реформування соціально-економічної, політичної та духовної сфер суспільного життя подекуди негативно впливає на права людини. Адже в силу обсягу, змісту та швидкості здійснюваних реформ держава не може виступати в ролі гаранта, що, в свою чергу, призводить до дескредитації державно-правових інститутів, а врешті — до відчуження суспільства від держави. Так, вищий представницький орган об'єктивно не встигає врегульовувати змінені суспільні відносини за допомогою конституції та інших законів. Тож, роль останніх виконують підзаконні акти, що свідчить про посилення влади органів державної виконавчої влади та врешті призводить до того, що в суспільстві формуються передумови для порушення конституційних прав і свобод громадян. Тому важливо, щоб люди знали ті правові механізми, за допомогою яких вони зможуть ефективно захистити свої права.

У цьому зв'язку досить слушною є думка К. Поппера про те, що оскільки правові норми визначають устрій суспільних відносин (політичні дії тощо), то їх зміст слід виводити щоразу на кожний історичний момент, а не визначати його, керуючись якимись майбутніми благами, досягнення яких є сумнівним [9, 385]. На його думку, врахувавши при прийнятті правових норм існуючі умови життя суспільства, держава зможе значно більшою мірою забезпечити особі її права і свободи, ніж якби вона керувалася при ухваленні нових законів прогнозами на майбутнє і т. ін. За К. Поппером, утвердження справедливості вимагає волі до постійного виконання низки умов, з яких складається правопорядок. Зміст останнього змінюється, адже особливості його характеру визначаються історично мінливими правовими нормами, які виводяться, виходячи зі знання попередніх умов реалізації людських можливостей, що складають людську гідність, тобто права і свободи людини. Тож, створення відкритого суспільства та реалізація ідеї правової державності пов'язані з успішним засвоєнням індивідами принципу справедливості, який лежить в основі суспільної згоди.

Таким чином, за К. Поппером, вихідна підвалина права як такого у відкритому суспільстві — принцип справедливості утверджується за рахунок безперервного створення особистості умов, що здатні забезпечити їм реалізацію власних можливостей саме в той історичний момент, коли вони живуть. Право має

змінюватись відповідно до тих змін, які відбуваються в країні та у світі в цілому. Справедливість передбачає, що його члени діють згідно з категоричним принципом І. Канта: вчиняти так, щоб ти завжди ставився до людини як до цілі та ніколи не ставився б до неї лише як до засобу.

К. Поппер також зазначив, що однією з головних підвалин відкритого суспільства є принцип ненасильства, який є однією із гарантій прав і свобод індивіда [10, 614–615]. Поняття ненасилля охоплює сукупність конкретних засобів, що протистоять насиллю, за допомогою яких вирішуються суспільні конфлікти та досягається соціальна справедливість у відкритому суспільстві. В попперівській концепції суспільства ненасильство є і метою, і сенсом одночасно: виключається вчинення зла во благо; цілі та засоби опиняються в однорідній моральній площині; засоби боротьби мають виключно прагматичний і морально досконалий характер, адже містять в собі та застосовуються для досягнення конкретної мети.

У процесі реалізації цього принципу визначальним стає демілітаризація суспільства та мирний характер зовнішньополітичного курсу, відмова від обов'язкової військової служби та засвоєння всіма громадянами гуманістичних ненасильницьких традицій. Здійснення діяльності на підставі таких традицій має вберегти суспільство від проявів насильства в політичній сфері, де, відповідно, питання суспільного життя мають вирішуватись демократичним шляхом у рамках правового поля. В цьому зв'язку К. Поппер зазначає, що право як таке має встигати за змінами в суспільстві, щоб адекватно природі останнього врегульовувати відносини між громадянами.

Виховання людини в дусі ненасилля та інших цінностей відкритого суспільства вимагає переоцінки поняття «державного примусу». Сила держави полягає не в її військовій потужності, не в її здатності домінувати над іншими державами, захищаючи так звані «національні інтереси», не в здатності придушувати волю власних громадян і повністю контролювати всі сфери суспільного життя, не в здатності підтримувати стабільність за допомогою насилля, а в здатності забезпечувати дотримання прав людини [10, 620], реалізацію національно-культурних потреб, ефективно взаємодіяти зі світовим співтовариством у вирішенні глобальних проблем, перетворюючись на органічну частину цієї спільноти.

К. Поппер визнає, що право є засобом, що має забезпечити членам відкритого суспільства весь спектр їх прав і свобод. При цьому реалізація економічних прав є для громадян найважливішою, адже визначальну ознаку відкритості суспільства — демократію вони сприймають крізь призму власної економічної захищеності, тобто оцінюють демократію за її здатністю забезпечити задоволення соціально-економічних потреб [11, 26]. Соціально-психологічний стан суспільства (зокрема в пострадянських країнах) свідчить, що перехід до відкритого суспільства відбувається без відповідних демократично-культурологічних передумов, що, на думку Дж. Сороса, може призвести до дезорієнтації суспільства [12, 91]. За таких умов державна влада бере на себе відповідальність за ефективне керівництво громадянами в напрямку формування демократично орієнтованого суспільства. При цьому досягнення мети такого керівництва

великою мірою залежить від того, наскільки державні органи в своїй діяльності зв'язані правовими нормами тощо. Тому однією з базових настанов відкритого суспільства є визнання принципу верховенства права найбільш значимою політичною цінністю.

Отже, відповідно до вчення К. Поппера про відкрите суспільство, право буде становити цінність для останнього лише в тому випадку, якщо воно є справедливим та виключає застосування насильства. Завдяки правовим нормам члени відкритого громадянського суспільства отримують гарантії для вільного вирішення власних проблем на тлі повного сприяння їм у цьому з боку держави та не втручання останньої в окремі сфери життєдіяльності людини. В цьому зв'язку підкреслюється особлива важливість саме конституційних гарантій для підтримання відкритості суспільства. Завдяки цим гарантіям громадяни та їх об'єднання отримують змогу безперешкодно і в повній мірі здійснювати власні права і свободи. При цьому держава і громадянин пов'язані взаємною відповідальністю за верховенство демократично прийнятих законів [13, 52] та підтримання правопорядку.

Цінність права для відкритого громадянського суспільства проявляється також в тому, що воно вирішує протиріччя між природно-правовими та державно-правовими началами на основі принципу справедливості. Послідовне та успішне вирішення цих протиріч можливе лише в умовах демократичного політичного режиму, за умов якого сфера впливу державної влади чітко окреслена, утверджуються загальнолюдські цінності та ідеали, навколо яких члени суспільства гуртуються в єдиний злагоджений соціальний механізм, відкритий для будь-яких рішень та дій, що можуть забезпечити його розвиток.

Тож, в кінцевому підсумку право, будучи призначеним для перманентного підтримання громадянського суспільства відкритим, організовує і стабілізує внутрішньосистемні суспільні зв'язки, нейтралізує та витісняє негативні соціальні явища. К. Поппер підкреслив, що право як таке нормативно узагальнює і гарантує домінуючі засади відкритого суспільства — права і свободи людини, рівність та *справедливість, верховенство права, мирний характер* соціальних відносин, що допускає застосування насильства *лише* у виключних випадках, *коли всі інші засоби відновлення та захисту демократії вичерпані* [10, 618].

Література

1. Мурашин О. Акти прямого пародовладдя у правовій системі: Автореф. дис... д-ра юрид. наук: 12.00.01 / Київ. ун-т ім. Т. Шевченка. — К., 2001. — 24 с.
2. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги. Т. 1. — К.: Основи, 1994. — 444 с.
3. Корцфорпт М. Открытая философия и открытое общество / Пер. с англ. И. С. Нарского — М.: Прогресс, 1972. — 531 с.
4. Оборотов Ю. Юридическая антропология — новое измерение права // Юридический вестник. — 2000. — № 1. — С. 48–52.
5. Козловський А. Справедливість як гносеологічний принцип права // Ерліхівський збірник. — 2002. — Вип. 3. — С. 11–17.
6. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги. Т. 2. — К.: Основи, 1994. — 494 с.
7. Судяков В. Трансформаційний кризис українського общества, как социологическая проблема // Вестник Международного Соломонова университета. — 2001. — № 7. — С. 7–18.

8. Куцуради И. Справедливость социальная и глобальная // Вопросы философии. — 2003. — № 9. — С. 17–30.
9. Керимов Д. Философские проблемы права. — М.: Мысль, 1972. — 472 с.
10. История политических и правовых учений: учебник для вузов / Под общ. ред. О. Мартышина. — М.: Норма, 2006. — 912 с.
11. Цвик М. Теория социалистической демократии (государственно-правовые аспекты). — К.: Вища шк., 1986. — 157 с.
12. Сорос Дж. Кризис мирового капитализма. Открытое общество в опасности / Пер. с англ. С. Умрихиной, М. Штергарца. — М.: ИНФРА-М, 1999. — 262 с.
13. Ящепко С. Відкрите суспільство від Карла Поппера до Джорджа Сороса // Пова політика. — 1996. — № 1. — С. 51–54.

УДК 342.7:316.752

Ю. С. Разметаева

ПРАВА ЛЮДИНИ У СИСТЕМІ ІНСТИТУТІВ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА: АКСІОЛОГІЧНИЙ ВИМІР

Питання природи прав людини у громадянському суспільстві, їх гарантування і захисту, розглядалися у роботах таких авторів, як Е. Арато, В. Ю. Барков, Р. Дворкін, Дж. Л. Коен, М. І. Козюбра, А. М. Колодій, І. О. Кресіна, А. Ф. Крижанівський, О. А. Лукашова, П. М. Рабінович, Т. В. Розова, Дж. Ролз, О. Гьоффе, К. Штерн [1–3; 7; 8] та ін. Проте у такому суспільстві людина — носій прав — виступає одночасно як об'єкт впливу інститутів громадянського суспільства і як суб'єкт участі у них. При цьому права людини опосередковують таку участь і становлять частину власної системи цінностей особи.

Ці права є підставою утворення і дії деяких інститутів громадянського суспільства. Наприклад, право на свободу об'єднань у політичні партії та громадські організації дозволяє людині реалізовувати свої інтереси, які збігаються з інтересами інших, за посередництвом такого інституту громадянського суспільства, як інститут об'єднань громадян. Дане право фактично утверджує можливість існування цього інституту. За виразом А. Ф. Крижанівського та О. О. Крезе, «якщо діяльність і функціонування інститутів громадянського суспільства може відбуватися поза межами безпосереднього правового регулювання, то процес їх утворення здійснюється лише у правовому середовищі» [1, 25].

Інститути громадянського суспільства покликані допомогти людині у реалізації приватних інтересів. Власне, ці інститути створюються тому, що збігаються інтереси певної частини суспільства. Проте є інтереси, які О. Гьоффе справедливо назвав «трансцендентальними, тими, від яких людина не може відмовитися» — це життя, свобода, власність [2]. Навряд чи людину, яка знаходиться у реанімаційному відділенні лікарні, зацікавить політичний курс якоїсь партії чи руху. Адже незадоволення соціальних інтересів і потреб так чи інакше відвертає людину від вищих цілей і на індивідуальному, і на громадському